

Ławecka, Dorota

Obyczaje pogrzebowe w Mezopotamii w okresie wczesnodynastycznym

Studia i Materiały Archeologiczne 7, 59-88

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dorota Ławecka

OBYCZAJE POGRZEBOWE W MEZOPOTAMII W OKRESIE WCZESNODYNASTYCZNYM

Zespoły pochówków z okresu wczesnodynastycznego pochodzą z terenu środkowej i południowej Mezopotamii (Chafadża, Kisz, Abu Salabikh, Fara, Ur i el-Obeid) oraz z rejonu Dżebel Hamrin (Tell Ahmad al-Hattu i Kheit Qasim). Te dwie ostatnie nekropole, ze względu na duże różnice w obyczajach grzebalnych w porównaniu ze zwyczajami zaobserwowanymi na uprzednio wymienionych stanowiskach, zostaną omówione oddzielnie (por. s.76-79)¹.

Położenie i orientacja grobów

Świadczenia archeologiczne dowodzą, że w omawianym okresie chowano zmarłych zarówno w obrębie domostw, jak i na cmentarzach usytuowanych na terenie otwartym².

Z pierwszym przypadkiem mamy do czynienia w Chafadży, gdzie groby umieszczano pod podłogami domów (obszar pomiędzy świątynią Sina a świątynią Owalną).

W Abu Salabikh pochówki z okresu wczesnodynastycznego III znaleziono bardzo płytko pod obecną powierzchnią gruntu (rejon A i E, na północny wschód od wzgórza z osadnictwem epoki Uruk).

¹ Nazwy stanowisk przytoczono w polskiej wersji zaczerpniętej z pracy J. Meuszyńskiego, Odkrywanie Mezopotamii, Warszawa, 1977. W przypadku stanowisk nie uwzględnionych w wyżej omówionej pracy, pozostawiono pisownię użytą w raportach wykopaliskowych.

² Na omawianych stanowiskach znaleziono dość duże zespoły pochówków: sześćdziesiąt pięć grobów z Fara, ponad siedemdziesiąt z el-Obeid, około stu pięćdziesięciu z Chafadży, blisko dwieście z Abu Salabikh, około trzystu pięćdziesięciu z Kisz i kilkaset z Ur. Liczby podano w przybliżeniu, ze względu na trudności w datowaniu poszczególnych pochówków.

Zarówno warstwa, z jakiej były wykopywane, jak i górne części szybów uległy zniszczeniu. Zwyczaj chowania zmarłych w obrębie domów został zaobserwowany dla wcześniejszych pochówków wczesnodynastycznych na tym stanowisku - wydaje się więc prawdopodobne, że i w końcowej fazie omawianego okresu były one wkopywane z obecnie zerodowanych poziomów mieszkalnych budynków. Dwa groby znalezione poza miejscem koncentracji pochówków, nie mające związku z żadnymi konstrukcjami architektonicznymi sugerują, że obie formy chowania zmarłych były praktykowane jednocześnie w obrębie tej samej osady.

W przypadku pochówków z Fara i el-Obeid niejasne pozostaje, na jakim terenie zostały usytuowane, ponieważ nie zachował się poziom, z jakiego były wkopywane. W Ur natomiast mamy niewątpliwie do czynienia z cmentarzem na otwartym terenie. Groby (w południowej części późniejszego temenosu Nabu-kudurri-usur'a II) znajdowały się na terenie użytkowanym uprzednio przez mieszkańców miasta jako wysypisko śmieci.

W Kisz pochówki odkryto na dwóch obszarach: na wzgórzu "A" oraz na Tell Ingharra. Cmentarz "A" powstał na terenie opuszczonych ruin pałacu. Część grobów została znaleziona pod ścianami budynków wzniesionych z cegieł pochodzących z pałacu. Zabudowania te były być może współczesne pochówkom. Większa część grobów pochodziła jednak z obszaru nie zabudowanego. W przypadku pochówków z sondażu Y (Tell Ingharra) jest kwestią sporną, na jakim terenie zostały usytuowane. Istnieje możliwość, że przynajmniej część z nich umieszczono w obrębie domów³.

Reasumując, w okresie wczesnodynastycznym chowano zmarłych zarówno na terenie otwartym (Ur, Kisz-cmentarz "A"), jak i pod podłogami zamieszkałych domów (Chafadża, Abu Salabikh). Na pozostałych stanowiskach usytuowanie grobów względem budowli jest niejasne. Oba zwyczaje mogły funkcjonować równocześnie w obrębie jednego stanowiska (Abu Salabikh). Odkryte zespoły pochówków nie wykluczają istnienia innych, nie odkopanych cmentarzyisk, być może poza granicami osiedli. Wskazuje na to między innymi fakt, że na przykład w Chafadży groby znaleziono pod podłogami domów w

³ Por. L.Ch.Watelin, Excavations at Kish IV, Paris 1934, s.17 oraz P.R.S.Moorey, Kish Excavations 1922-1933, Oxford 1978, s. 104.

jednej tylko dzielnicy miasta, nie odkryto ich natomiast w innych częściach osiedla.

Należy podkreślić, że w przypadku Chafadży i Abu Salabikh mamy do czynienia z pochówkami w obrębie zamieszkanym ówczesnie domów, jak to wynika z licznych drobnych znalezisk pochodzących z poziomów mieszkalnych. Budynki te nie były więc "domami zmarłych" czy też kaplicami służącymi kultowi pochowanych osób.

Na żadnym z omawianych stanowisk nie zaobserwowano jednolitej orientacji komór grobowych. W wielu przypadkach dłuższa oś grobu odpowiada głównej osi domów mieszkalnych (NE-SW lub NW-SE, np. Ur, el-Obeid, Chafadża). Nie wydaje się jednak, aby takie rozmieszczenie pochówków miało jakikolwiek związek z wierzeniami religijnymi. W Kisz i Abu Salabikh nie można zaobserwować żadnych reguł dotyczących orientacji grobów ani kierunku ułożenia znalezionych w nich szkieletów. Również w Fara nie odnotowano żadnych prawidłowości.

Obrządek grzebalny

Na wszystkich stanowiskach regułą jest inhumacja. Częściową kremację zwłok zaobserwowano jedynie w pochówkach w Chafadży, Fara i Ur. W Chafadży ślady działania ognia stwierdzono w trzech grobach. W dwóch przypadkach ograniczają się one do górnej części ciała: czaszki (gr.47), kręgosłupa i żeber (gr.43). W grobie 56 przepalone zostały kości dolnych kończyn. Ogień rozpalano prawdopodobnie już po złożeniu ciała, o czym świadczą ślady przepalenia znalezione również na ścianach komory grobowej w pobliżu szkieletu (gr.43).

Najwięcej pochówków ze śladami kremacji odkryto w Ur⁴. Prawie wszystkie groby tego typu leżą blisko siebie, tworząc zwarty

⁴ Jak wynika z danych przytoczonych przez autora publikacji, w dwudziestu dziewięciu przypadkach stwierdzono obecność zwęglonych resztek drewna i popiołów, lecz nie zawsze można jednoznacznie stwierdzić, czy powstały one w wyniku palenia ognia w grobach, czy też są to zwęglone z upływem czasu resztki substancji organicznych. Por. C.L.Woolley, Ur Excavations II, The Royal Cemetery, London 1934, s.412 i nast. Warto nadmienić, że w tzw. mauzoleum Szulgi i Amar-Suen a w Ur pochodzącym z okresu III Dynastii z Ur znaleziono rozrzucone w nieładzie szczątki kostne należące do kilku osób. Część z nich była przepalona. Wiąże się to na ogół z najazdem Elamitów, którzy splądrowali budowlę, nie można jednak wykluczyć, że mamy tu również do czynienia z przypadkami kremacji. Por. P.R.S.Moorey, Where did they bury the kings of the IIIrd Dyn. of Ur?, Iraq XLVI/1, 1984, s.5-6.

zespól w obrębie cmentarzyska. Zwęglenie szczątków kostrych ogranicza się do górnej części ciała. Tak jak i w Chafadzy, ogień rozpalano po złożeniu zmarłego i wyposażenia do grobu, również widoczne są bowiem ślady przepalenia na naczyniach i na ziemi wokół szkieletu. Groby te były na ogół dość ubogie - jednakże ani ułożenie ciała, ani wyposażenie pochówków nie odbiega od zwyczajów zaobserwowanych dla grobów, w których nie stwierdzono śladów kremacji.

Niejasne sformułowanie E.Heinrich'a nie pozwala na dokładne przeanalizowanie przypadków kremacji w Fara. Z jego stwierdzenia wynika jednak, że ślady w postaci warstw popiołu i zwęglonych szczątków drewna świadczą o użyciu ognia w trakcie rytuału pogrzebowego⁵.

Interpretacja omówionych pochówków nastęrcza trudności. P. Delougaz sugeruje, że sporadyczne użycie ognia w grobach związane jest z rytuałem puryfikacyjnym po przypadkowym otwarciu wcześniej użytego grobu⁶. Hipoteza ta wydaje się być mało prawdopodobna w świetle odkryć w Ur, gdzie groby tego typu tworzą dość duży i zwarty zespól. Przypuszczenie C.L.Woolley'a, że są to pochówki niewolników lub jeńców wojennych nie są oparte na żadnych konkretnych podstawach⁷. Możliwe jest również, że groby te należały do przedstawicieli obcego elementu etnicznego, ale, jak dotąd, nie znaleziono analogii dla tak specyficznego typu obyczajów na terenach przyległych do obszaru Mezopotamii. Co prawda w różnych epokach stwierdzono na niektórych stanowiskach bliskowschodnich przypadki kremacji ciał zmarłych, nie znane są jednak bezpośrednie analogie do opisanego powyżej rytuału⁸.

⁵ Por. E.Heinrich, W.Andrae, Fara, Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gessellschaft im Fara und Abu Hatab 1902/1903, Berlin 1931, s.18.

⁶ Por. P.Delougaz, Private Houses and Graves in the Diyala Region, Chicago 1952, s.73.

⁷ Por. C.L.Woolley, op. cit., s.142.

⁸ Przykłady innego typu kremacji na Bliskim Wschodzie - por. np. R.Koldewey, Altbabylonischen Graben in Surghul, Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete, 2, 1887, s.403-430; R. Ghirshmann, Illustrated London News, London, June 13th 1959 (Tcho-ga Zanbil - okres średnioelamicki); Bab edh-Dra, Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, London 1975, vol. I, s.150; Kinneret, ibid., vol.III, s.716 (oba ostatnio wymienione stanowiska zawierają pochówki ze śladami kremacji z okresu wczesnego brązu).

Ułożenie ciała. Liczba i pięć osobników w grobach

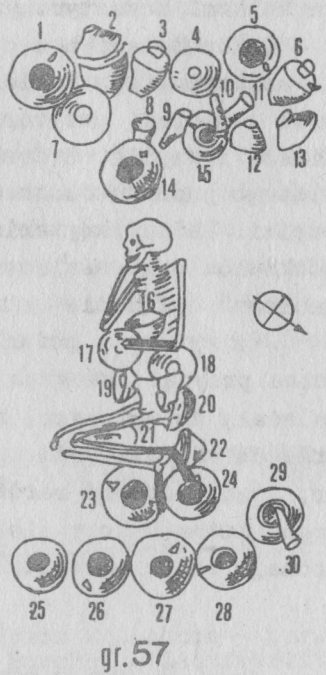
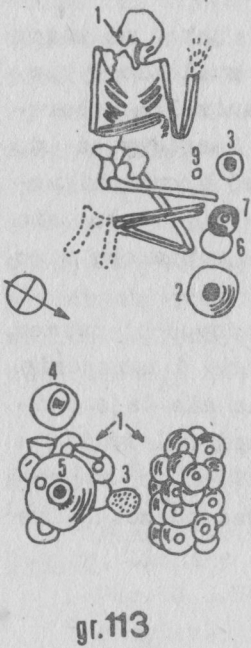
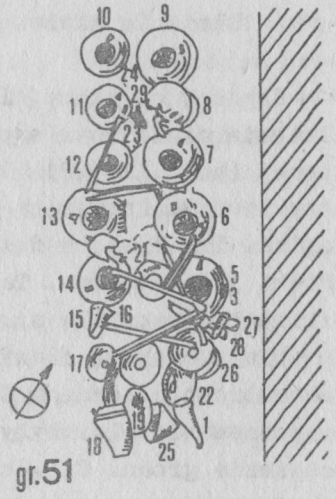
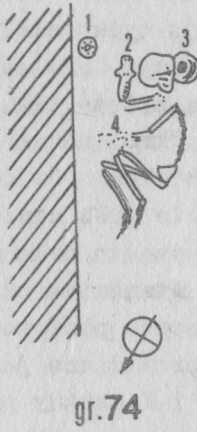
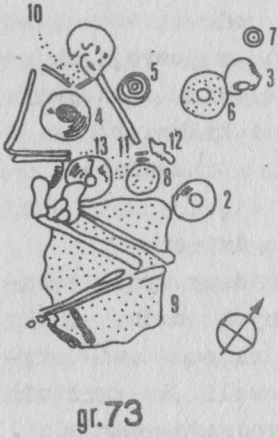
Regułą, od której istnieją tylko nieliczne odstępstwa jest ułożenie ciała zmarłego na prawym lub lewym boku, w pozycji skurczonej (por. il.1,2). Ręce są zgięte tak, że dłonie spoczywają przy twarzy. Pomijając groby "królewskie" w Ur i kilka grobów z sondażu Y w Kisz, będące pochówkami zbiorowymi, przeważają pochówki jednoosobowe. Tam, gdzie grób zawierał więcej niż jeden szkielet, pozostałe szczątki często należały do dzieci.

Dla żadnego z omawianych stanowisk nie posiadamy wyników badań antropologicznych dotyczących płci pochowanych osób. Próby rozpoznawania płci były przeprowadzane jedynie na podstawie wyposażenia grobu. C.L.Woolley i E.Mackay przyjmowali za wyróżnik pochówków mężczyzn obecność broni i różnego rodzaju narzędzi. Groby kobiece miałyby zawierać biżuterię (bransolety, paciorki, ozdoby głowy), przybory toaletowe, przęśliki tkackie, pojemniki z barwnikami kosmetycznymi itd.⁹.

W Abu Salabikh w pochówkach sklasyfikowanych jako należące do mężczyzn (tj. zawierających broń i narzędzia) znaleziono również paciorki, przybory toaletowe, pierścienie, muszelki z barwnikami i szpile. Z drugiej strony na przykład w Chafadży aż do piątego poziomu domów nie odkryto w grobach żadnej broni ani narzędzi. Według kryteriów C.L.Woolley'a i E.Mackay'a, około stu pochówków z wcześniejszych poziomów mieszkalnych musiałyby więc zawierać wyłącznie szkielety kobiece.

Jak wynika z podanych faktów, z pewnym prawdopodobieństwem można przyjąć, że groby, w których znaleziono broń i narzędzia należały do mężczyzn, natomiast reszta wyposażenia nie daje podstaw do wnioskowania na temat płci osoby pochowanej. Jedynie w Ur, skąd pochodzi bardzo duża ilość biżuterii znalezionej w grobach, można było w niektórych przypadkach przypisać poszczególne rodzaje ozdób określonej płci.

⁹ Por. E.Mackay, Report on the Excavation of the "A" Cemetery at Kish, Mesopotamia, I, Chicago 1925, s.13 oraz H.R.Hall, Ur Excavations I, Al-Ubaid, Oxford 1927, s.173.



Il.1. Chafadża, groby z okresu wczesnodynastycznego (P. Delougaz, *Private Houses and Graves in the Divala Region*, Chicago 1952, gr. 73, 74, 51, 113, 56, 57). Skala 1:20

Konstrukcja i wyposażenie grobów

Większość grobów były to prostokątne szyby, na dnie których składano ciało wraz z wyposażeniem. Jedynie w niektórych grobach w Kisz znaleziono posadzki wykonane z cegieł lub z fragmentów ceramicznych naczyń. W przypadku bogatszych pochówków komorę grobową poszerzano tak, aby mogła pomieścić więcej przedmiotów złożonych wraz ze zmarłym.

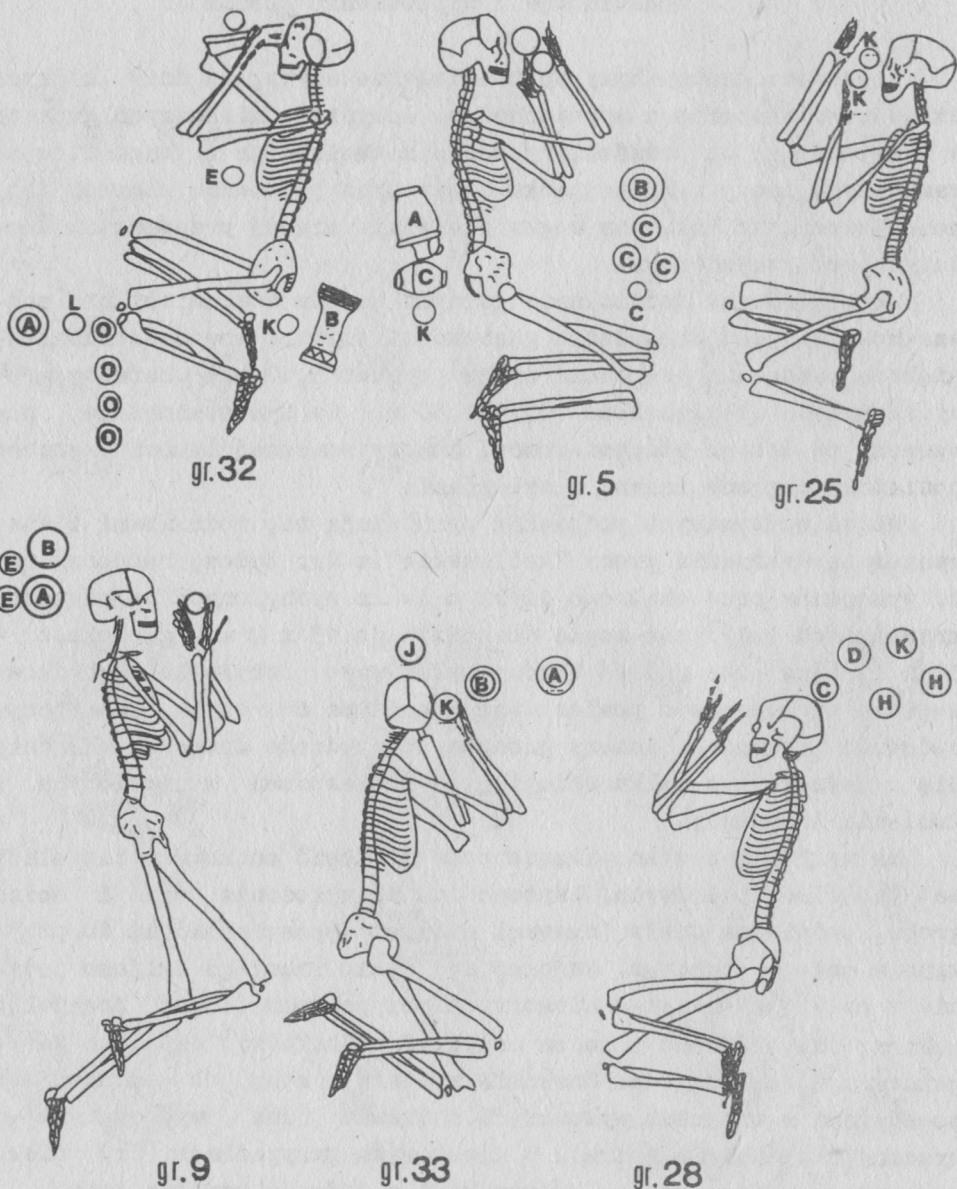
Ze względu na zniszczenie górnych warstw stanowisk, nie zawsze możliwe jest określenie głębokości szybu. W Abu Salabikh największa zachowana głębokość wykopu wynosi 3,10 m. W Chafadży groby wkopywano na głębokość 0,75-1,50 m. Na tym stanowisku, począwszy od ósmego poziomu domów, komory znacznej ilości grobów posiadały ceglane ściany i sklepienia¹⁰.

Wśród opisywanych pochówków wyróżniają się rozmiarami i starannością wykonania groby "królewskie" w Ur. Budowę rozpoczynano od wykopania prostokątnego szybu o lekko wychylonych na zewnątrz krawędziach (wielkość mogła dochodzić do 13 x 9 m, głębokość - 10 m i więcej). Z jednej strony wykonywano pochyłe lub schodkowe zejście prowadzące z powierzchni gruntu na dno szybu, na którym budowano grobowiec. Komory grobowe poprzedzone dromosem składały się z jednego lub kilku sklepionych pomieszczeń wzniesionych z kamienia lub cegły.

Na wszystkich stanowiskach poza el-Obeid zachowały się ślady mat lub liści palmowych. Używano ich do wyłożenia dna i ścian grobu, owinięcia ciała (czasami również wyposażenia) lub do przykrycia całego pochówku. Najczęściej ciało zmarłego owijano jedynie w maty, natomiast w niektórych przypadkach (część pochówków z Fara, Ur, el-Obeid i jeden przykład z Chafadży) składano je w glinianych sarkofagach. Znacznie rzadziej mamy do czynienia z pochówkami w trumnach wykonanych z drewna lub wyplatanych z trzciny (Ur, Abu Salabikh). W niektórych przypadkach (Ur) ciało spoczywało na drewnianej konstrukcji w rodzaju mar lub łoża.

Na wszystkich stanowiskach regułą było wkładanie do grobu jako wyposażenia ceramicznych, kamiennych lub metalowych naczyń. Jedno z nich (płytką czarka) było na ogół umieszczane w dłoniach

¹⁰ Według L.Ch.Watelin'a, sklepienia posiadały także odkryte przez niego groby na omentarzu Y w Kisz, L.Ch.Watelin, op.cit., s.18.



Il. 2. Kisz, przykłady pochówków z cmentarza "A" (E. Mackay, A Sumerian Palace and the "A" Cemetery at Kish, Mesopotamia, I, Chicago, 1925, pl. VIII)

lub przy twarzy zmarłego. Liczba naczyń jest zmienna - od jednego do ponad stu w jednym grobie (il. 1,2). W wielu przypadkach umieszczane były za głową lub przy stopach zmarłego, ale niejed-

nokrotnie także i w innych miejscach wokół szkieletu. Do szczególnie częstych znalezisk należą dzbanki, kubki, kielichy, a zwłaszcza stożkowate czarki, znajduwane czasami w dużych ilościach. Dla cmentarzyska w Kisz charakterystyczne jest występowanie praktycznie w każdym grobie dekorowanych dzbanów. Uchwyty tych naczyń są zdobione rytą lub aplikowaną dekoracją przedstawiającą nagą kobietę, być może boginię (tzw. mother-goddess handled jars). Funkcja tych naczyń jest niejasna - być może miały one związek z kultem bogini Isztar/Inanny w E. hur. sag. kalama). Wyraźne jest natomiast terytorialne ograniczenie występowania opisanych naczyń w grobach, mające najprawdopodobniej swoje źródło w lokalnym obyczaju, wynikającym być może z wierzeń religijnych¹¹. Poza omówionymi naczyniami, jedynym przedmiotem, który można wiązać bezpośrednio z wierzeniami jest figurka nagiej kobiety (bogini matka?) znaleziona w dziecięcym grobie (gr.74) w Chafadży.

Wyposażenia dopełniają ozdoby (paciorki-naszyjniki, bransolety, prawdopodobnie również naszywane pasy; pierścienie, szpile, pierwotnie spinające zapewne odzież, kolczyki, ozdoby głowy), broń i narzędzia, przybory toaletowe, pieczęcie cylindryczne, modele łodzi itd.¹². Na wszystkich stanowiskach (z tym, że na północy częściej niż na południu) znaleziono barwniki kosmetyczne różnych kolorów, przechowywane w muszlach, kamiennych naczyniach lub w imitujących kształt muszli miedzianych pojemnikach. Barwniki te były zapewne przygotowywane specjalnie jako wyposażenie dla zmarłego, nie widać bowiem na ich powierzchni śladów użycia.

Przedmiotami często występującymi w grobach z Chafadży, a także w Abu Salabikh i Kisz są nieregularne, różnych rozmiarów fragmenty kamienne (por. rys.1, gr.73 - nr 9, gr.56 - nr 20). Nie występują one w pochówkach na południe od Abu Salabikh (Fara, Ur, el-Obeid). Umieszczano je w różnych częściach grobu, w niektó-

¹¹ Naczynia tego typu znaleziono w jednym z trzech pochówków odkrytych w Umm-el-Jir, około 30 km na pń.-wsch. od Kisz oraz jedynie w sześciu pochówkach w Chafadży. Jeden uchwyt naczynia z wizerunkiem nagiej kobiety pochodzi z grobu PG/859 w Ur.

¹² Szczegółowy opis wyposażenia pochówków na poszczególnych stanowiskach przekraczałby ramy artykułu. Funkcja i przeznaczenie niektórych przedmiotów znajdujących w grobach zostanie omówiona poniżej.

rych przypadkach znajdowały się pod szkieletem. Przeznaczenie tych przedmiotów nie zostało jasno określone¹³.

Wśród opisywanych, zazwyczaj dość ubogich pochówków wyróżniają się zarówno bogactwem, jak i odmiennością rytuału (zawierają bowiem od kilku do ponad siedemdziesięciu osób pochowanych w czasie jednej ceremonii pogrzebowej) tzw. groby "królewskie" z Ur.¹⁴ Bogate wyposażenie, jak i ofiary z ludzi świadczą o tym, że były to groby osób z wyższych warstw społecznych. Pomimo że nazywa się je zwyczajowo "królewskimi", status osób w nich pochowanych nie został bezspornie określony. Najprawdopodobniej są to pochówki władców lub najwyższych kapłanów i kapłanek, którym w drodze w zaświaty towarzyszyły osoby należące do dworu lub służący zmarłego¹⁵.

Ciało "głównego" pochowanego wraz z kilkoma innymi składano w jednym z pomieszczeń grobowca. Szkielety pozostałych osób znaleziono bądź w innych pomieszczeniach, na otwartych dziedzińcach przy grobowcach lub w wypełnisku grobu powyżej głównej komory. W jednym przypadku (gr. PG/1050, il.5) ofiary z ludzi złożono w wykopanym szybie, wyłożonym matami. Następnie grób częściowo zasypano, a właściwą komorę grobową umieszczono nad ciałami ofiar, na wyższym poziomie.

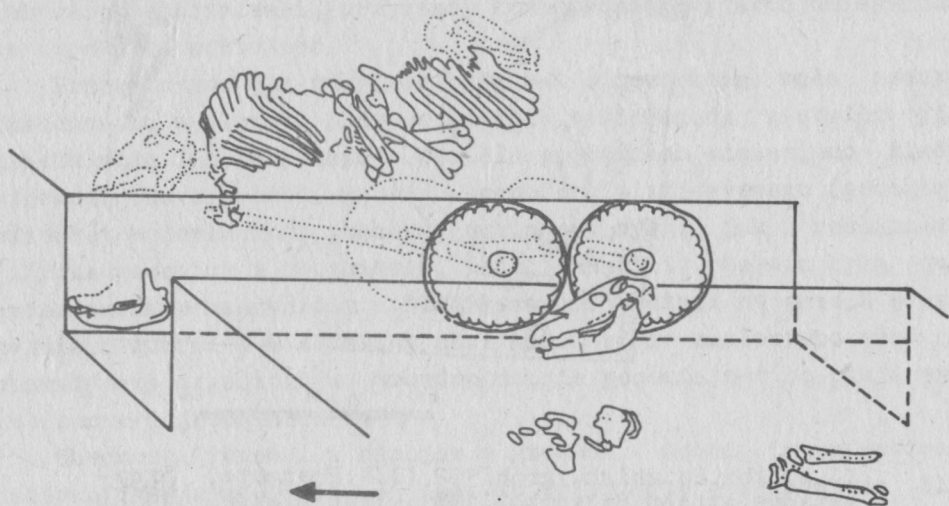
Warto zaznaczyć, że osoby towarzyszące najczęściej nie posiadały, oprócz prywatnych ozdób lub przedmiotów związanych z ich funkcją pełnioną za życia (broń, instrumenty muzyczne) wyposażenia, które można by uznać za dary przeznaczone dla zmarłego. O ile w przypadku grobowca "królowej" Puabi (PG/800), według C.L. Woolley'a, każdy zmarły trzymał w dłoniach małe naczynie, o tyle np. w grobie PG/1332, z którego zachowała się jedynie część za-

¹³ Por. J.N.Postgate, Early Dynastic Burial Customs at Abu Salabikh, Sumer XXXVI, 1980, s.74 oraz P.Delougaz, op.cit., s.59.

¹⁴ Pochówki te zawierały wiele różnego rodzaju naczyń, często wykonanych z cennych metali, ozdób, broni, pieczęci cylindrycznych. Znaleziono między innymi gry (prawdopodobnie zbliżone do dzisiejszych warcabów), a także wiele słynnych dziś dzieł sztuki - na przykład "sztandar" z Ur czy harfa "królowej" Puabi. Por. C.L.Woolley, op. cit., s.43 i nast.

¹⁵ Na temat funkcji spełnianych za życia przez pochowane w grobach "królewskich" osoby - por. H.W.Saggs, Wielkość i upadek Babilonii, Warszawa 1973, s.328-336 oraz P.R.S.Moorey, What we do know about the People buried in the Royal Cemetery? Expedition 20/1, 1977, s.24-40.

wierająca szkielety ofiar (czterdzieści trzy osoby) odkryto jedynie jedno, kamienne naczynie. Reguła, obowiązująca na innych stanowiskach nie zawsze była więc przestrzegana w Ur. Podobne odstępstwo ma miejsce w przypadku grobów zbiorowych w Kisz. Odkryto tam bowiem w sondażu Y kilka pochówków określanych przez L. Ch. Watelin'a jako "książęce". Groby te są dość ubogie - nie znaleziono tam cennych przedmiotów, a również liczba naczyń nie jest większa niż w przypadku innych pochówków z tego stanowiska. Ilość szkieletów w porównaniu z Ur jest niewielka i nie przekracza kilku osób w jednym grobie. Według odkrywcy, osoby "towarzyszące" głównemu pochowanemu również nie posiadały żadnego wyposażenia¹⁶. Groby te zawierały także wozy i szkielety zwierząt pociągowych (il.3). Ślady wozów oraz szczątki zwierząt do nich zaprzęgniętych znaleziono także w trzech grobach "królewskich" w Ur (PG/580, 789, 800).



Il.3. Kisz, zrekonstruowany plan grobu 2, sondaż Y (McGuire Gibson, The City and Area of Kish, Miami, 1972, s.310)

Pochówki zawierające zwierzęta pociągowe (woły lub przedstawiciele rodziny equidae) mają swoje analogie na innych terenach Mezopotamii oraz w Suzie w tym samym okresie. W Abu Salabikh w grobie 162 (il.4) odkryto dwa leżące obok siebie szkielety zwie-

¹⁶ Por. J.Ch.Watelin, op. cit., s.20.



Il.4. Abu Salabikh, grób 162 (J.N.Postgate, Excavations at Abu Salabikh, 1981, Iraq XLIV/2, 1982, s.135)

rząt z rodziny equidae. Ich ułożenie pozwala przypuszczać, że były one zaprzęgnięte do rydwanu lub wozu¹⁷. Nieco późniejsze tego typu pochówki odkryto także na terenie Dżebel Hamrin - w

¹⁷ Na wschód od opisanych szkieletów odkryto szczątki trzeciego osobnika, leżącego nieco wyżej i na innej osi. Grób ten jest tylko częściowo odkopany i zawiera, być może, szkielet czwartego zwierzęcia. Por. J.N.Postgate, Excavations at Abu Salabikh, 1981, Iraq XLIV/2, 1982, s.133-135.

Tell Madhhur, Tell Razuk, Abu Qasim oraz w Usiyah, na zachodnim brzegu Eufratu powyżej Haditha¹⁸.

Przeznaczenie darów grobowych i ślady rytuału związanego z pogrzebem

Zmarłego wkładano do grobu wraz z wyposażeniem. Część przedmiotów stanowiła niewątpliwie prywatną własność osoby pochowanej - na przykład różnego rodzaju ozdoby, które znajdowały się w bezpośredniej bliskości szkieletu (między innymi naszyjnik z paciorków znalezione na szyi, wokół talii czy na przegubach rąk, kolczyki przy czaszce lub pierścienie na rękach, szpile, spinające niegdyś odzież itd.), pieczęcie cylindryczne noszone prawdopodobnie - jak to wynika z ich położenia - na szyi, przy pasku lub na przegubie ręki, przyrządy kosmetyczne czy broń umieszczona w pobliżu szkieletu.

Przeznaczona dla zmarłego była też z pewnością mała czarka wkładana mu w dłonie, przypuszczalnie zawierająca w chwili pogrzebu wodę lub inny napój. W wielu pochówkach znaleziono ślady złożonej tam żywności, zarówno pochodzenia zwierzęcego (szczątki zwierząt hodowlanych, ptactwa, szkielety ryb), jak i roślinnego (ziarna pszenicy i jęczmienia, pestki daktyli). Często była ona umieszczana w naczyniach i koszykach lub w ziemi na dnie i w wypełnisku grobu. W niektórych naczyniach w Ur znaleziono osad o charakterze organicznym, prawdopodobnie pozostałość po piwie wytworzonym z jęczmienia¹⁹.

Obecność żywności i napojów w grobach można interpretować dwojako: najprawdopodobniej jest to pożywienie przeznaczone dla zmarłego na drogę w zaświaty. Biorąc jednak pod uwagę przekazy pisane (utwory mówiące o śmierci Gilgamesza i pobycie króla Ur-nammu w świecie podziemnym, por. s.80-82) możliwa jest interpretacja przynajmniej części zachowanych śladów jako ofiar dla bóstw świata podziemnego.

¹⁸ Por. J.N.Postgate, *ibid.*, s.135 oraz R. de Mecquenem, *Fouilles de Suse 1933-1938, Memoires de la Mission Archeologique en Iran, Mission de Susiane XXIX*, Paris 1943, s.122-123.

¹⁹ Por. C.L.Woolley, *op. cit.*, s.144.

Podobne wątpliwości nasuwają się w przypadku bogatych pochówków, przede wszystkim z Ur. Czasami część wyposażenia znajdowana była w znacznym oddaleniu od szkieletu. Niektóre przedmioty występują w dużej ilości²⁰. W grobach PG/337, 755 i 1312 odkryto kobiecą biżuterię w pochówkach najprawdopodobniej (ze względu na wyposażenie) należących do mężczyzn²¹. W przypadku tych pochówków również możliwe są różne interpretacje przeznaczenia zgromadzonych tam przedmiotów. Mogły one być własnością pochowanej osoby i zostać umieszczone w grobie jako wyposażenie dla zmarłego podczas pobytu w zaświatach. Niektóre znich (zwłaszcza kobieca biżuteria w grobach należących do mężczyzn) mogły być ofiarami dla pochowanego, złożonymi w trakcie ceremonii pogrzebowej przez bliskie mu osoby. Być może również - tak jak w przypadku pożywienia - część z nich przeznaczona była dla bóstw świata podziemnego.

Niejasne także jest przeznaczenie części naczyń w niektórych pochówkach. Na wielu stanowiskach (Chafadza, Abu Salabikh, Ur, el-Obeid) znaleziono duże depozyty glinianych naczyń, przede wszystkim płytkich czarek. Niekiedy znajdowano je in situ leżące do góry dnem lub po kilka włożonych jedna w drugą - były więc najprawdopodobniej puste w momencie złożenia. Ponieważ naczynia nie przedstawiały same w sobie żadnej wartości i nie zawierały niczego - hipoteza, że były one darami od uczestników ceremonii pogrzebowej wydaje się nie do przyjęcia. Dużo bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że były one przeznaczone do wyposażenia podziemnej siedziby zmarłego. Z przekazów pisanych wiadomo, że nie tylko bogowie, ale także zasłużeni bohaterowie (na przykład Gilgamesz) rezydowali we własnych pałacach, gdzie mogli przyjmować wizyty innych. Być może więc i opisane naczynia służyć mogły bankietom w zaświatach.

W niektórych przypadkach różne przedmioty odkryto również w ziemi powyżej pochówków. W el-Obeid w trakcie zasypywania szybu wrzucano do niego między innymi naczynia, znajdowane czasami

²⁰ Odnosi się to do przedmiotów tego samego rodzaju - np. w grobie PG/755 znaleziono między innymi sześć sztyletów, cztery siekiery, liczne groty strzał oraz ponad sto naczyń. Ibid., s. 155-160, 436-437.

²¹ Por. ibid., s. 43, 158, 173.

znacznie powyżej właściwego pochówku²². Wyraźne ślady depozytów składanych w czasie wypełniania grobu ziemią pochodzą z Abu Salabikh. W górnej części szybu nad grobem 80 znajdowała się platforma zbudowana z desek. Na jednej z nich znaleziono grot strzały. Około 0,30 m wyżej znajdowały się miedziane kolczyki i kilka grotów strzał. Naczynie ustawione na macie, miedziane narzędzia i kości zwierzęce umieszczone na tym samym co platforma z desek poziomie należą prawdopodobnie do grobu 89 i są depozytem umieszczonym w szybie powyżej tego pochówku²³. W grobie 81 ciało i wyposażenie zostało przykryte ziemią, a następnie warstwą trzciny, na której znaleziono fragmenty dużego dzbana. Nieco wyżej znajdowały się części dwóch następnych naczyń, które zostały celowo stłuczone lub rozpadły się przy wrzucaniu do grobu²⁴. Kilka naczyń, muszelki z pigmentami i miedziane pierścienie znaleziono także nad pochówkiem 1, około 1,50 m nad dnem grobu²⁵. Przedmioty te zostały prawdopodobnie umieszczone w grobie w trakcie trwania bliżej nam nieznanego rytuału.

Wyraźne ślady ceremonii związanej z pogrzebem pochodzą z grobów "królewskich" w Ur, jednakże ze względu na ich wyjątkowość dane uzyskane z Ur są nieporównywalne z pozostałymi pochówkami z terenu Mezopotamii. Najwięcej informacji dostarczyły groby PG/1050 (il.5) oraz PG/1054 (il.6).

Na dnie grobu PG/1050 znaleziono ciała czterdziestu osób. Wyposażenie było bardzo skromne i składało się z niewielkiej ilości biżuterii, broni i jedynie kilku naczyń. Poniżej znajdował się obszar przepalanej ziemi, zawierający wiele fragmentów ceramiki, zaś powyżej szkieletów odkryto warstwę niewypalanych cegieł, grubości około 0,50 m. Na jej górnym poziomie, w drewnianej trumnie, umieszczony był główny pochówek wraz z bogatym depozytem ceramicznym. Grób został splądrowany już w starożytności; kości znaleziono w nieładzie, ale odkryte dwie czaszki świad-

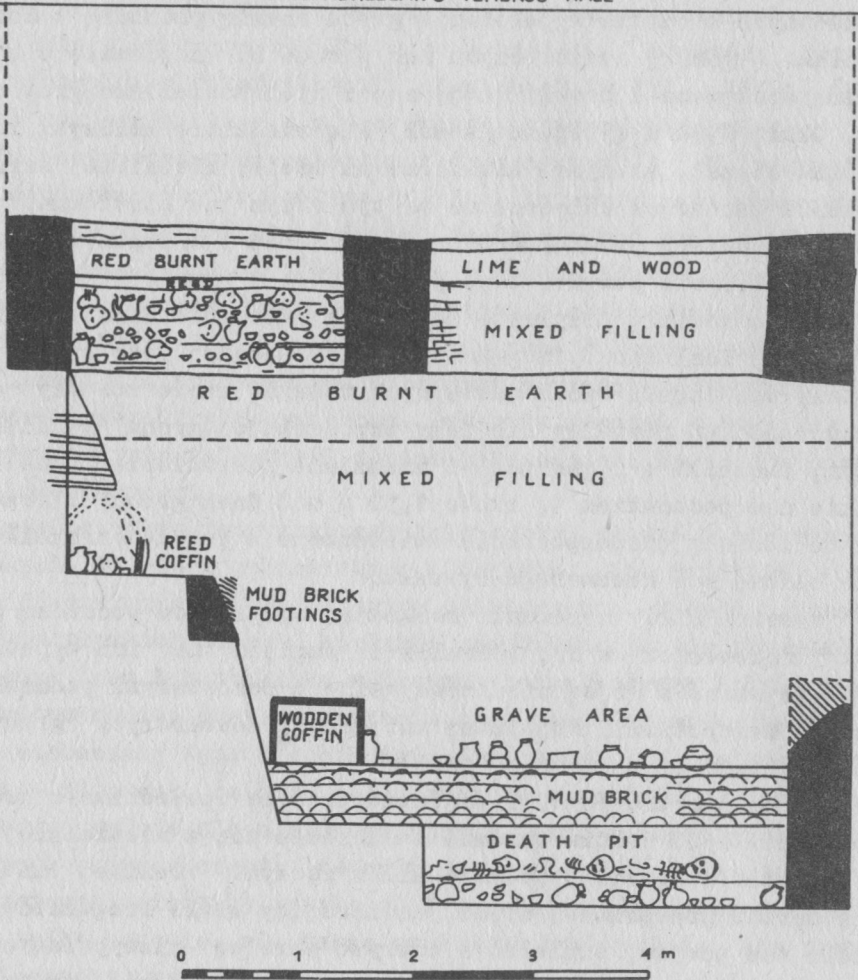
²² Por. H.R.Hall, op. cit., s.173-174.

²³ Por. J.N.Postgate, Excavations at Abu Salabikh, 1976, Iraq XXXIX/2, 1977, s.286-288.

²⁴ J.N.Postgate, Early Dynastic Burial Customs at Abu Salabikh, Sumer XXXVI, 1980, s.78.

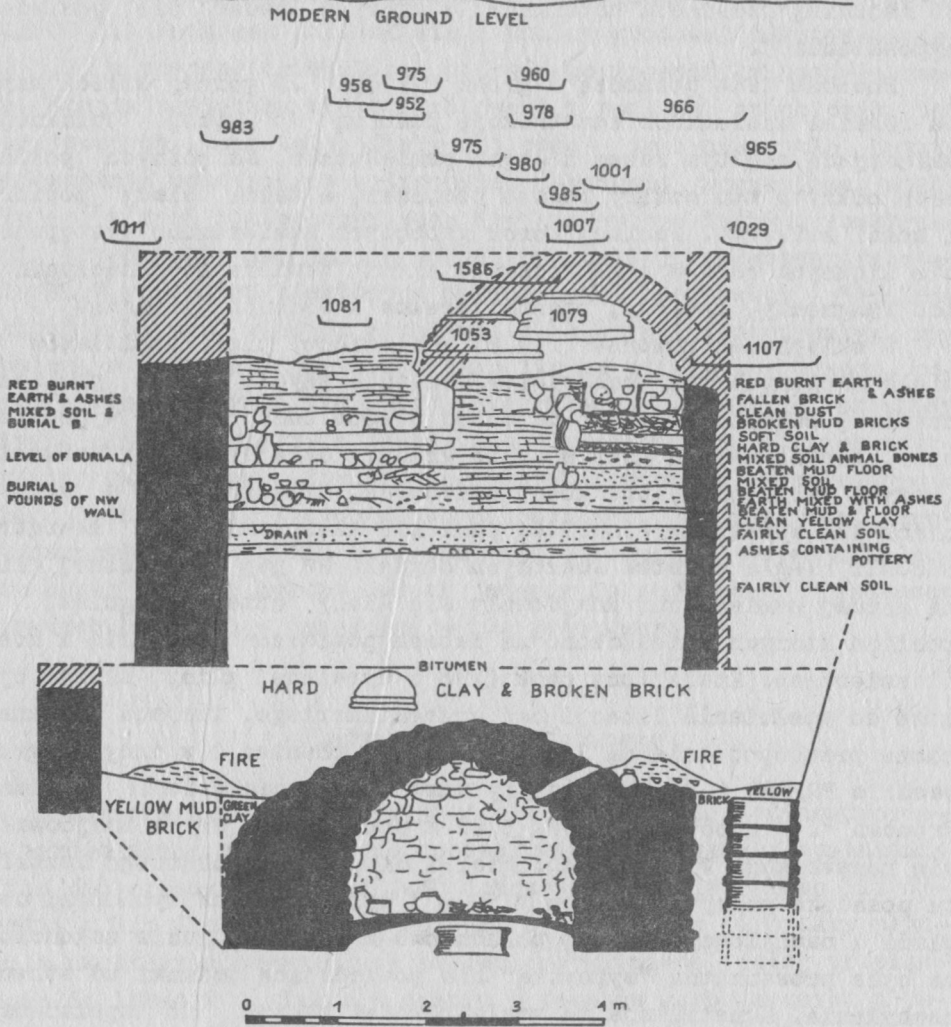
²⁵ Por. J.N.Postgate, Excavations at Abu Salabikh, 1975, Iraq XXXVIII/2, 1976, s.146.

BASE OF NEBUCHADNEZZAR'S TEMENOS WALL



Il.5. Ur, przekrój SW-NE przez grób PG/1050 (C.L.Woolley, Ur Excavations II, The Royal Cemetery, London 1934, s.95)

czą o tym, że był to pochówek zbiorowy. Powyżej znajdowały się dwie warstwy przepalanej ziemi i pojedynczy pochówek w trzcinowej trumnie. W górnej części szybu odkryto prostokątną ceglana konstrukcję, składającą się z czterech pomieszczeń. Ponad dwoma południowo-zachodnimi pomieszczeniami pas przepalanej ziemi grubości 20-30 cm zawierał popioły i zwęglone resztki drewna. Poniżej, pod warstwą trzciny znaleziono liczne fragmenty ceramiki przemieszane z ziemią oraz kilka całych naczyń. Jeszcze niżej od-



11.6. Ur, przekrój SW-NE przez grób PG/1054 (C.L.Woolley, Ur Excavations II, The Royal Cemetery, London 1934, s.103)

kryto kilka poziomów przepalanej ziemi i popiołu, a następnie kolejny depozyt ceramiczny, brązowe dłuto oraz szkielec nie posiadający żadnego wyposażenia. W południowo-wschodnim pomieszczeniu natrafiono na dużą ilość fragmentów ceramiki wraz z całymi naczyniami, kilkoma małymi modelami łodzi oraz kośćmi zwierzęcymi. Przedmioty te rozmieszczono na trzech poziomach. Na wszystkich z nich znajdowały się także szczątki ludzkie, należące do

co najmniej jedenastu osobników, z których żaden nie posiadał wyposażenia²⁶.

Podobne dane pochodzą z grobu PG/1054²⁷. W górnej części szybu również znaleziono konstrukcję podobną do wyżej opisaną, składającą się tym razem z dwóch pomieszczeń. Na różnych poziomach odkryto tam cztery bogate pochówki, a także ślady popiołu i kości zwierząt. Poniżej komór grobowych stwierdzono występowanie licznych warstw przemieszanej ziemi zawierającej naczynia i ich fragmenty, popioły, resztki drewna i szczątki zwierząt²⁸.

W sklepionej komorze (rys.6) znaleziono pięć szkieletów i wiele złożonych tam przedmiotów. Na dnie szybu, przed pomieszczeniem, odkryto kości co najmniej trzech osób (bez wyposażenia), zespół naczyń przy ścianie grobu, całe szkielety zwierząt (kozy i owcy) oraz inne kości zwierzęce, umieszczone w naczyniach lub wprost na ziemi. Na poziomie sklepienia, na zewnątrz budowli biegła warstwa suszonych cegieł. Na jej wygładzonej gładkiej górnej powierzchni znajdowały się ślady czterech ognisk, w pobliżu których umieszczono na matach potłuczone naczynia i kości zwierzęce. Znaleziony obok dren z wypalanej gliny służył być może do spełniania libacji nad grobem zmarłego. Miejsca przeznaczone prawdopodobnie na libacje odkryto również i w innych grobach: w PG/789 i PG/800 służyły temu celowi zagłębienia w ziemi dromosu²⁹. W grobie PG/1237, 3,60 m powyżej dna szybu znajdowała się konstrukcja wykonana z cegieł i bitumu. Prostokątnego kształtu posadzka pokryta bitumem (1,50 m²) była otoczona wypalonymi cegłami i nachylona w stronę południowo-zachodnią, gdzie zakończona była prostokątną "wypustką" nie posiadającą ścianki od strony nachylenia. Konstrukcja ta mogła również służyć do spełniania płynnych ofiar w czasie ceremonii pogrzebowej³⁰.

²⁶ Por. C.L.Woolley, op. cit., s.91-97.

²⁷ Ibid., s.97-107.

²⁸ Dwa zespoły pochówków widoczne na rys.6 (część opisana powyżej oraz sklepiona komora w dolnej części rysunku) zostały potraktowane przez C.L.Woolley'a jako jeden grób. Ponieważ ściany szybów nie pokrywają się, a ponadto między nimi umieszczono depozyt fundacyjny, jaki często spotyka się pod fundamentami domów wydaje się prawdopodobne, że w istocie mamy do czynienia z dwoma oddzielnymi zespołami grobowymi.

²⁹ Por. ibid., s.63, 73.

³⁰ Por. ibid., s.114.

Z nieco innym założeniem mamy do czynienia w przypadku grobu PG/800³¹. Pochówek składał się z komory grobowej i umieszczonego 1,70 m powyżej dziedzińca, do którego prowadziła pochyła rampa. Komora zawierała ciało "królowej" i pochówki dwóch osób towarzyszących. Pozostałe ofiary (71 osób) oraz niezwykle bogate wyposażenie umieszczono w dromosie. Ceremonia pogrzebowa miała miejsce w tych pomieszczeniach. Nie znaleziono żadnych konstrukcji, przedmiotów ani innych pochówków powyżej głównego założenia³². W przypadku niektórych przynajmniej pochówków "królewskich" z Ur mamy więc do czynienia z bogatym i długotrwałym rytuałem, w trakcie którego składano liczne ofiary z żywności, odbywały się libacje i być może uczty rytualne. Wyraźne są ślady użycia ognia. Obrzędy te powtarzano wielokrotnie, w miarę zasympowania szybu grobu. Również na różnych poziomach rozmieszczono ciała osób towarzyszących głównemu zmarłemu. Rzeczywiste zrekonstruowanie przebiegu i zrozumienie znaczenia ceremonii pogrzebowej możliwe byłoby jednak jedynie na podstawie przekazów pisanych, których - jak dotąd - nie posiadamy.

Ślady kultu pośmiertnego

Istnienie kultu przodków jest dla okresu wczesnodynastycznego bardzo słabo poświadczony archeologicznie. Zwyczaj spełniania ofiar nad grobami zmarłych jest dobrze znany dla okresu III dynastii z Ur. Obejmowały one zarówno żywność, jak i ofiary płynne; w niektórych przypadkach znaleziono gliniane dreny przeznaczone do libacji³³. Także w jednym z tekstów gospodarczych z tego okresu mowa jest o przydzieleniu pewnych ilości tłuszczu na ofiarę dla Gudei, Pirigme, Urbau, Urningirsu i innych zmarłych członków rodziny królewskiej z Lagasz³⁴.

³¹ Por. *ibid.*, s.73-91.

³² Podobnie zaplanowano grób PG/789. Por. *ibid.*, s.62 i nast.

³³ J.N.Postgate, Excavations at Abu Salabikh, 1975, Iraq XXXVIII/2, 1976, s.153.

³⁴ Por. B.Perlov, The Families of the Ensi's Urbau and Gudea and their Funerary Cult, Mesopotamia 8, Death in Mesopotamia, ed. B.Alster, Copenhagen 1980, s.77-78.

W Abu Salabikh w przypadku kilku pochówków stwierdzono ślady na powierzchni grobu, świadczące o odbywaniu się bliżej nam nieznanymi rytuałami związanych z osobą zmarłego.

Nad grobem 1, w pomieszczeniu 39 znaleziono duże, gliniane naczynie ustawione na podłodze domu. Wewnątrz zachowała się gruba warstwa czarnego popiołu, a naokoło widoczne były okrągłe plamy przepalanej ziemi³⁵. Ponieważ szyb grobu stopniowo zapadał się, posadzka wymagała wyrównywania. W profilu zauważono kilka poziomów przepalanej ziemi, co dowodzi, że ceremonia odbywająca się nad grobem, związana z paleniem ognia była wielokrotnie powtarzana. Wokół naczyń zachowały się także ślady przedmiotów (być może sztandarów kultowych) wbijanych w posadzkę pomieszczenia. Wszystkie otwory (2-5 cm średnicy, 2-13 cm głębokości) zwężały się ku dołowi, a większość z nich była wypełniona ziemią zmieszaną z popiołem. Ponieważ nie tworzą żadnych regularnych zarysów - nie są więc śladami po ustawieniu mebli.

Na innych stanowiskach nie odnotowano śladów świadczących o istnieniu kultu pośmiertnego zmarłych osób. Nie oznacza to jednak, że tylko w Abu Salabikh kult ten był sprawowany. Być może ślady tego typu nie zostały odnotowane w trakcie prowadzenia wcześniejszych wykopalisk. Należy również pamiętać, że w wielu wypadkach poziom, z którego były wkopywane groby nie zachował się, a w konsekwencji ulec mogły również zniszczeniu ewentualne ślady kultu pośmiertnego.

Pochówki z rejonu Džebel Hamrin

W rejonie Džebel Hamrin, leżącym u stóp gór Zagros odkryto dwa usytuowane na niezabudowanym terenie cmentarzyska pochodzące z okresu wczesnodynastycznego I, wykazujące - tak jak i cała kultura materialna tego obszaru - znaczne odrębności w stosunku do zwyczajów panujących w Mezopotamii. Osadnictwo tego okresu wiąże się z przebiegiem szlaków handlowych (m.in. import mie-

³⁵ Podobne ślady stwierdzono nad grobem 2, usytuowanym w tym samym pomieszczeniu. Ślady niewielkich ognisk koncentrują się także nad pochówkiem znalezionym na dziedzińcu (gr.81). Por. J.N. Postgate, Early Dynastic Burial Customs at Abu Salabikh, Sumer XXXVI, 1980, s.80.

dzi), łączących południowy Irak z Iranem (Kermanszah, Hamadan) oraz Chuzestan wzdłuż wzgórz Luristanu z północnym Irakiem. Wpływy różnych kultur widoczne są również w pochówkach z tego rejonu.

Kheit Qasim

Na tym stanowisku odkopano sto pięćdziesiąt grobów zawierających około dwustu szkieletów. Pomimo że cały zespół powstał w okresie kilku dziesięcioleci, można wydzielić dwie fazy istnienia cmentarzyska³⁶.

Komory grobowe, częściowo zagłębione w ziemi, budowane z suszonej cegły na planie prostokąta są orientowane na osi wschód-zachód. Wielkość ich jest zróżnicowana (1-60 m²). W kilku przypadkach zachowały się ślady pozwalające na rekonstrukcję sklepienia jako schodkowej piramidy. Inne, mniejsze groby były prawdopodobnie przykryte płaskim dachem³⁷.

Na zewnątrz, u podnóża ścian biegly niskie ławy ("banquette", il.7), które w dużych grobach rozszerzały się od strony zachodniej w platformę. Z tej samej strony często wznoszono dwa do czterech niskich (kilkanaście centymetrów wysokości) równoległych murów, które mogły łączyć się z grobowcem za pośrednictwem wspomnianej platformy.

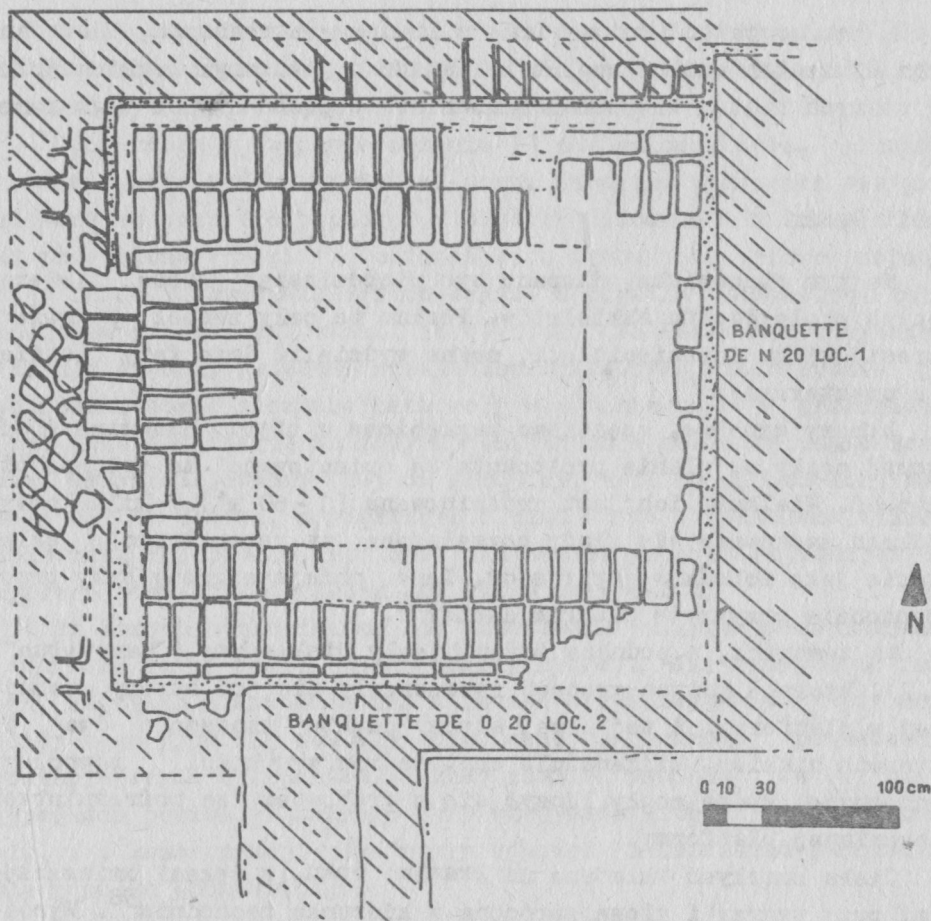
Ciała zmarłych składano na prawym boku, z rękami umieszczonymi przy twarzy i głową zwróconą w kierunku zachodnim³⁸. Wyróżnić można kilka typów pochówków:

- groby pojedyncze,
- pochówki równoczesne dwóch osób,

³⁶ Cmentarz młodszy wykazuje pewne odrębności w stosunku do starszej fazy. Groby są przeciętnie mniejsze. Pojawiają się konstrukcje dwu- lub trzykomorowe. Pomieszczenia są płycej wkopywane, a czasami groby są wyłącznie naziemne. Wyposażenie składa się z większej ilości ceramiki, pojawiają się także naczynia kamienne. Por. J.D.Forest, Les pratiques funéraires en Mesopotamie du 5^e millénaire au début du 3^e, Paris 1983, s.139-140.

³⁷ Por. J.D.Forest, Preliminary Report on the First Season at Kheit Qasim, Hamrin, Iraq, Sumer XXXV, 1979, s.502.

³⁸ W niektórych przypadkach, w późniejszej fazie istnienia cmentarzyska zmarłych składano także na lewym boku. J.D.Forest, Les pratiques funéraires en Mesopotamie du 5^e millénaire au début du 3^e, Paris 1983, s.139.



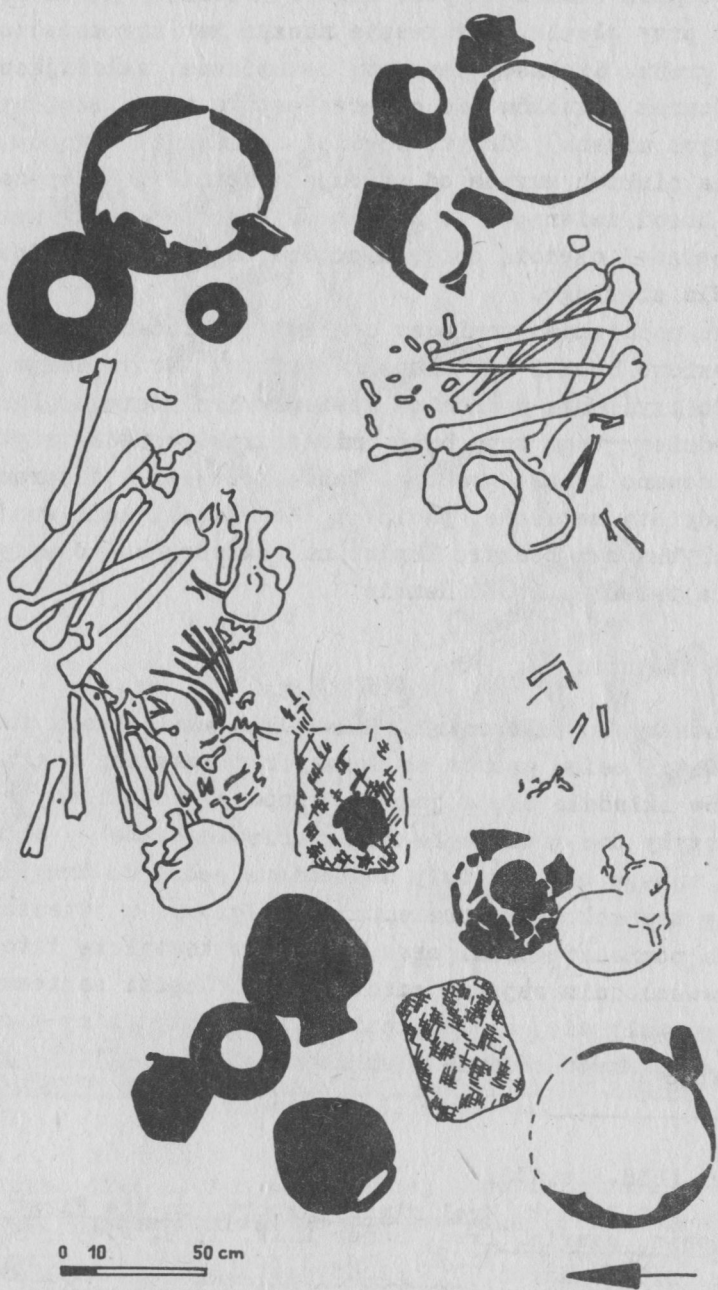
Il.7. Kheit Qasim, grób N19 loc.1 (J.D.Forest, Kheit Qasim I, Un cimetiere du debut du troisieme millenaire dans la vallee de Hamrin, Iraq, Paleorient 6, 1980, s.216, fig.4)

- groby zbiorowe, w których co pewien czas składano kolejnych zmarłych,

- ossuaria, do których być może przenoszono kości z innych, wypełnionych grobów³⁹.

Wyposażenie grobów składało się z ceramicznych i kamiennych naczyń, koszyków pokrytych warstwą bitumu, ozdób, broni i narzędzi. W dwóch przypadkach znaleziono także pieczęcie cylindrycz-

³⁹ Fakt przenoszenia kości jest potwierdzony przez spostrzeżenie, że niektóre szkielety są niekompletne. Na powierzchni gruntu odkryto zgromadzone w stos kości bez żadnego wyposażenia - por. *ibid.*, s.136.



Il.8. Kheit Qasim, grób T17 loc.1 (J.D.Forest, Les pratiques funéraires en Mesopotamie du 5e millenaire au debut du 3e, Paris 1983,pl.68)

ne. Większość pochówków zawierała ceramikę, składaną przy głowie lub przy stopach zmarłego (por. il.8). Niekiedy jeden kubek umieszczano przy głowie, zaś reszta naczyń jest zgromadzona w drugim końcu grobu. Niekiedy depozyty ceramiczne składające się z dzbanów, czarek i kubków (do czterdziestu sztuk, ułożonych czasami w dużych misach) odkryto również na zewnątrz grobów, na ławach lub na niskich murach od strony zachodniej. Zazwyczaj towarzyszą im kości zwierzęce⁴⁰. Mogą to być pozostałości uczy ritualnej, będącej częścią obrzędu pogrzebowego lub też dary przeznaczone dla zmarłego.

W kilku pochówkach pomiędzy ceglami w ścianach komór grobowych znaleziono broń i miedziane narzędzia. Z tym samym zwyczajem mamy do czynienia w grobach kamiennych z terenu Luristanu, gdzie przedmioty tego typu były umieszczane pomiędzy płytami, z których budowano komorę grobową. Także kształty i dekoracja naczyń, przedmioty metalowe, paciorki i zawieszki mają swoje analogie w zabytkach z obszaru Luristanu, świadczące o wpływach irańskich na terenie Dżebel Hamrin⁴¹.

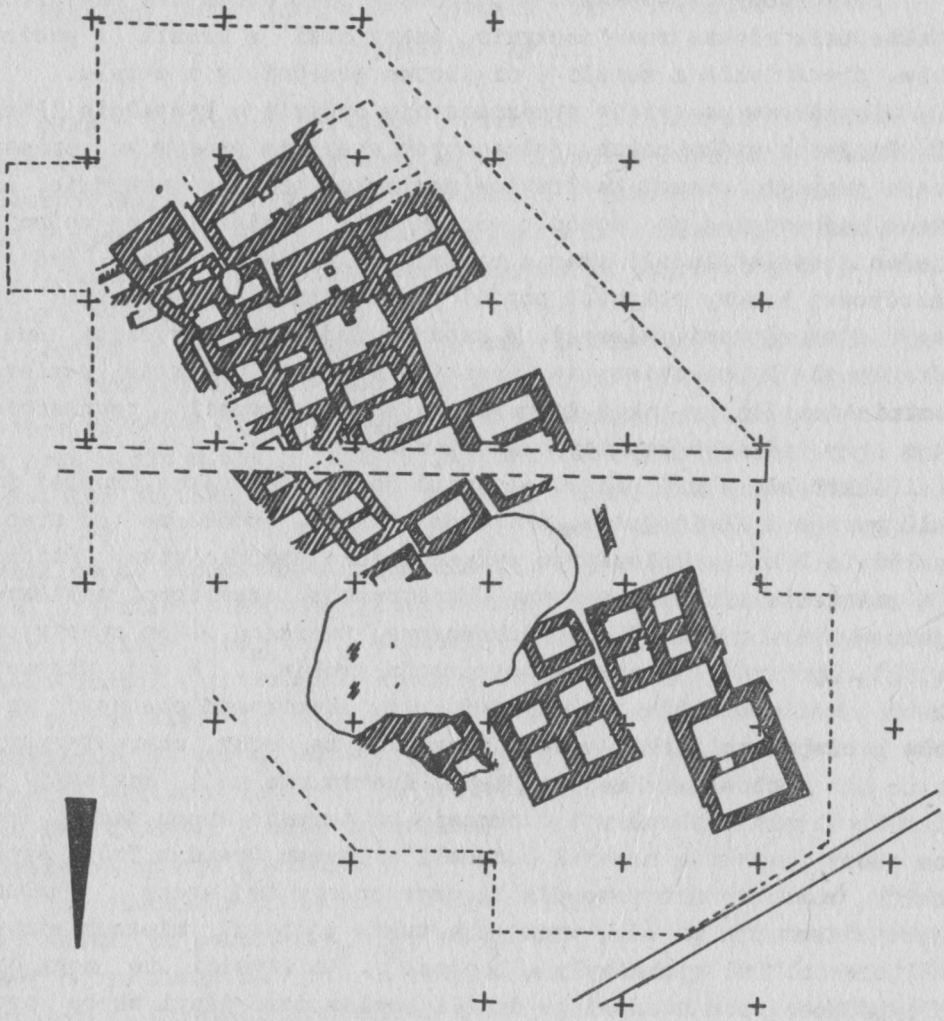
Tell Ahmad al-Hattū

Na cmentarzysku założonym na niewielkim wzniesieniu znaleziono czterdzieści osiem grobów zbudowanych z suszonej cegły. Większość grobów składała się z jednej, wkopanej częściowo w ziemię komory. Tworzyły one równoległe rzędy przebiegające z północy na południe i wydaje się, że były dostawiane jedno do drugich (por. il.9). Inny typ założenia prezentują dwa groby z czterema i jeden z dwoma pomieszczeniami oraz budowla w kształcie litery T w południowo-wschodnim rejonie cmentarzyska. Części naziemne grobów nie zachowały się, ale znalezione fragmenty gliny z odciskami mat sugerują zastosowanie płaskiego sklepienia⁴².

⁴⁰ Por. *ibid.*, s.138.

⁴¹ Por. J.D.Forest, Preliminary Report on the First Season at Kheit Qasim, Hamrin, Iraq, Sumer XXXV, 1979, s.498-497.

⁴² Por. D.Sürenhagen, Die Frühdynastisch I-Zeitliche Nekropole von Tall Ahmad al-Hattū, Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft im Hamrin-Becken, Paléorient 6, 1980, s.230. Brak niestety danych odnośnie ułożenia ciała i ilości naczyń w grobach.



Il.9. Tell Ahmad al-Hattu, plan nekropoli (D. Sørenhagen, Die Frühdynastisch 1-Zeitliche Nekropole von Tall Ahmad al-Hattu, Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft im Hamrin-Becken, Paléorient 6, 1980, s.231)

Liczba ciał złożonych w jednej komorze wynosi od jednego do dwunastu. Ogółem znaleziono sto dwadzieścia szkieletów lub ich fragmentów. Podobnie jak w Kheit Qasim, oprócz indywidualnych, występują też pochówki zbiorowe. Odkryto również groby z niekompletnymi szkieletami.

Podstawowym wyposażeniem pochówków jest ceramika. Znalezione także małe alabastrowe naczynia, naszyjniki z muszli i paciorków, pierścienie z muszli i nieliczne przedmioty z metalu.

Zagadkowe pozostaje przeznaczenie budowli w kształcie litery T. Do dwóch wydłużonych, połączonych szerokim przejściem pomieszczeń przytyka niemal kwadratowe pomieszczenie na zachodzie. Leżąca najbardziej na wschód część budowli zawierała co najmniej jeden szkielet ludzki wraz z ceramiką i kośćmi zwierząt. Podłogę środkowej komory pokrywał popiół przemieszany z fragmentami naczyń i szczątkami zwierząt. W kwadratowej komorze również znajdowały się kości zwierzęce i rozbite naczynia. Być może, pomieszczenia te pełniły jakąś funkcję w czasie ceremonii pogrzebowej lub były rodzajem kaplicy omentarnej⁴³.

Nekropola w Tell Ahmad al-Hattū jest współczesna drugiej fazie grobów z Kheit Qasim. Oba omentarzyska, oddalone od siebie zaledwie o kilka kilometrów wykazują duże podobieństwa. Podobne są założenia architektoniczne (konstrukcje częściowo naziemne, jedno- lub - rzadziej - wielokomorowe, tworzące jeden zwarty zespół), występuje taka sama orientacja grobów⁴⁴. W obu przypadkach część pochówków jest wielofazowa; odnotowano obecność grobów z niepełnymi szkieletami. Wszystkie te cechy, charakterystyczne dla pochówków z rejonu Džebel Hamrin nie mają analogii na innych omentarzyskach w tym okresie na terenie Mezopotamii. Pewne cechy przywodzą na myśl pochówki z okresu Obeid w Tell Arpaczija, również nietypowe dla Międzyrzecza w tej epoce. Podobna jest orientacja grobów, występują także pochówki niekompletnych szkieletów. Dwa groby były sklepione⁴⁵. Zbieżności te mogą być przypadkowe, oba stanowiska dzieli bowiem dość długi okres czasu. Być może jednak należałoby szukać wspólnych analogii na terenach na wschód od Mezopotamii. Wpływy wschodnie są sugerowane przez autorów publikacji w przypadku obu stanowisk.

⁴³ Por. *ibid.*, s.230 i nast.

⁴⁴ Orientacja na osi wschód-zachód występuje w rejonie Džebel Hamrin także i później (Tell Madhhur, okres wczesnodynastyczny III lub także akadyjski) - por. M.Roaf, The Hamrin Sites, Fifty Years of Mesopotamian Discovery, ed. J.Curtis, London 1982, s. 45.

⁴⁵ Określenie M.E.L.Mallowan'a "...burials...with a cairn of mud brick over them..." może oznaczać rodzaj sklepienia w kształcie piramidy - por. M.E.L.Mallowan, J.Cruikshank Rose, Excavations at Tall Arpachiyah, 1933, Iraq II/1, 1935, s.35.

Przekazy pisane dotyczące rytuału pogrzebowego i świata
podziemnego

Teksty dotyczące obrzędów i wierzeń związanych z pogrzebem oraz losu zmarłego po śmierci są nieliczne i stwarzają trudności interpretacyjne. Informacje uzyskane z przekazów pisanych jedynie w niewielkim stopniu pomagają nam w interpretacji znalezisk archeologicznych i rekonstrukcji obyczajów pogrzebowych w omawianym okresie.

Jednym z tekstów, który daje nam możliwość porównania danych z obu źródeł jest sumeryjski dokument dotyczący sprzedaży ziemi, pochodzący prawdopodobnie z wczesnodynastycznego Adab. Mowa jest w nim m.in. o różnych przedmiotach przeznaczonych na wyposażenie pochówków zmarłego zarządcy świątyni w Kesz, Billali i jego żony Lalli⁴⁶. W tekście tym, budzącym zresztą pewne wątpliwości co do tłumaczenia, wymienia się m.in. uprzęże dla osłów, wóz, drewniane skrzynie (przeznaczone prawdopodobnie na łoża lub mary), odzież, broń (nóż, włócznie, siekierę), oraz różnego rodzaju ozdoby (np. srebrną koronę, ozdoby głowy, kolczyki). Opis ten zgadza się w szczególach z danymi archeologicznymi. Warto nadmienić, że wśród darów przeznaczonych dla Lalli znalazła się również włócznia ze srebrnym ostrzem, co świadczyłoby o tym - o ile tekst został dobrze zrozumiany - że broń mogła się znajdować również w grobie kobiecym.

Los człowieka po śmierci zależał przede wszystkim od tego, czy został on pochowany, oraz od liczby pozostawionych potomków. Mówi o tym fragment eposu o Gilgameszu, w którym Enkidu opowiada bohaterowi o swoich wrażeniach z pobytu w świecie podziemnym. Człowiek mający tylko jednego syna "płacze gorzko", ojciec dwóch potomków "siedzi na dwóch ceglach i je chleb"⁴⁷. Następnie Enkidu opisuje położenie ludzi, którzy zostawili większą ilość dzieci:

... "Człowieka, który miał trzech synów, widziałeś?
- Widziałem. - Jakiż los go spotkał?"

⁴⁶ Por. D.A. Foxvog, Funerary Furnishing in an Early Sumerian Text from Adab, Mesopotamia 8, Death in Mesopotamia, ed. B. Alster, Copenhagen 1980, s.67-75.

⁴⁷ Por. S.N. Kramer, Death and Nether World According to the Sumerian Literary Texts, Iraq XXII, 1960, s.64-16.

... wody pije pod dostatkiem...

- Człowieka, który miał pięciu synów, widziałeś?

- Widziałem. ...Jak znamienity pisarz z odsłoniętym ramieniem zaprowadza sprawiedliwość w pałacu.

- Człowieka, który miał sześciu synów, widziałeś?

- Widziałem. ...Jego serce weseli się, jak oraczowi prowadzącemu pług.

- Człowieka, który miał siedmiu synów, widziałeś?

- Widziałem. ...Jak ktoś bliski bogom, on...

- Człowieka, ktorego zwłoki zostały (nie pogrzebane) na stepie, widziałeś?

- Widziałem. ...Jego duch nie znajduje spoczynku w kur"..⁴⁸.

Pierwszym warunkiem znalezienia spokoju w kur było więc pogrzebanie ciała zmarłego. Z tekstu tego wynika, że los zmarłego zależał od liczby potomstwa płci męskiej pozostawionego na ziemi. Być może ma to związek z kultem zmarłych i ofiarami, składanymi przez żyjących dla przodków, dla zapewnienia im pomyślności i lepszego położenia w "obcej krainie".

Inny fragment tego samego eposu, mówiący o śmierci Gilgameša jest często cytowany jako argument na poparcie tezy C.L. Woolley'a, że pochówki zbiorowe w Ur były grobami władców, którym w drodze w zaświaty towarzyszył cały dwór królewski. W utworze mówi się między innymi:

..."Pan Kulab leży, nie wstaje

on, o mądrym obliczu, leży, nie wstaje...

Obok stojący nie milczą, obok siedzący nie milczą, wznoszą lament

spożywający jadło nie milczą, pijący wodę nie milczą, wznoszą lament.

...jego umiłowana małżonka, jego umiłowane dziecko,

...małżonka, jego umiłowana nałożnica,

jego śpiewak, jego ukochany aktor (?)

jego ukochany kamerdyner...

jego dworzanin, jego ukochana służba pałacowa,

jego ukochany zarządca...

⁴⁸ K.Lyczkowska, K.Szarzyńska, Mitologia Mezopotamii, Warszawa 1981, s.143 i nast.

(cały) pałac ofiarowany, (samo) serce Uruk leży tutaj wraz z nim"...⁴⁹.

Fragment ten rzeczywiście daje takie możliwości interpretacji, zaznaczyć jednak należy, że w grobach "królewskich" w Ur nie znaleziono szkieletów dzieci ani osób, które można byłoby zaliczyć do rodziny królewskiej. Wszystkie osoby "towarzyszące" należały raczej do służby pałacowej lub dworu zmarłego⁵⁰.

Tekst ten zawiera również informacje o tym, że Gilgamesz złożył ofiary (podarunki, chleby ofiarne) różnym bóstwom oraz ważnym osobistościom świata podziemnego - m.in. Ereszkigal, Namtarowi, Ningiszzidzie, Dumuziemu, strażnikowi bram Neti oraz pisarzowi Dimpinekugowi.

Innym, późniejszym utworem, na który można powołać się w kontekście grobów "królewskich" jest tekst opisujący śmierć i pobyt w świecie podziemnym Ur-nammu, jednego z władców III Dynastii z Ur⁵¹. Interesujący nas fragment mówi o podarunkach i ofiarach (między innymi z wołu i owcy) złożonych przez króla bogom świata podziemnego - Nergalowi, Gilgameszowi, Ereszkigal, Dumuziemu, Namtarowi, Hubiszagowi i Ningiszzidzie, rezydującym we własnych pałacach. Wśród darów znajdowały się broń, skórzane torby, naczynia, odzież, ozdoby i biżuteria⁵². Być może więc część przedmiotów znajdujących w grobach była przeznaczona dla bogów świata podziemi.

Przekazy pisane dotyczące pogrzebu i odbywających się w związku z nim ceremonii są, niestety, nieliczne i niejednoznacz-

⁴⁹ Ibid., s.146 i nast.

⁵⁰ Śladów rytuału związanego z pochówkami zbiorowymi dopatrują się niektórzy uczeni we fragmencie modlitwy do Inanny, stworzonej przez Enheduanę, córkę Sargona akadyjskiego. Por. C.L.Woolley, Ur "of the Chaldees". The Final Account. Excavations at Ur, revised and updated by P.R.S.Moorey, London 1982, s.93.

⁵¹ W utworze tym nie ma mowy o ofiarach z ludzi. Wyraźnie powiedziane jest, że rodzina króla pozostała na ziemi. Jednocześnie dane archeologiczne wskazują, że ofiary z ludzi mogły być też składane i w tym okresie. W tzw. mauzoleum Szulgi i Amar-Suen'a, splądrowanym niestety w czasie najazdu elamickiego, znaleziono ślady pochówków zbiorowych. W trzech pomieszczeniach odkryto rozrzucone kości szkieletów, należących prawdopodobnie odpowiednio do dwóch, trzech i pięciu osób. Por. C.L.Woolley, op. cit., s.40.

⁵² Por. S.N.Kramer, op. cit., s.60.

ne, pozostawiające różne możliwości interpretacji. Jedynie odkrycie nowych tekstów przyniosłoby więcej informacji, niezbędnych do właściwego zrozumienia uzyskanych danych archeologicznych związanych ze zwyczajami grzebalnymi w Mezopotamii.